

به کارگیری روش پژوهش اسنادی یکی از ویژگی‌های عمده روش شناختی در پژوهش‌های علوم انسانی، به ویژه مطالعات جامعه‌شناختی با بُرد کلان، به شمار می‌رود. استفاده نظام‌یافته و هدف‌مند از روش اسنادی، مستلزم آگاهی از زمینه معرفت‌شناختی و جنبه‌های تکنیکی آن است. منابع و اسناد مطالعاتی به‌مثابه ابزاری برای پی بردن به معانی، مقاصد و انگیزه‌های کنش‌های عاملان اجتماعی و اطلاع از پدیده‌های اجتماعی تلقی می‌شوند. این مقاله تلاش می‌کند تا امکان معرفی روش اسنادی را فراتر از یک تکنیک صرف با شفاف‌سازی جایگاه این روش در میان روش‌های پژوهشی مشابه فراهم نماید. از این رو، علاوه بر بیان انواع، ویژگی‌ها، کاربردها، شاخصه‌های تکنیکی و اعتبار روش اسنادی، نحوه اجرای آن در پنج مرحله نظام‌مند با ارائه مثالی درباره تأثیرات مدرن‌شدن بر تغییرات خانواده ایرانی، به‌عنوان مورد مطالعاتی و به‌منزله راهنمایی عملی، معرفی شده است.

■ واژگان کلیدی:

روش‌شناسی، روش پژوهش اسنادی، مطالعات با بُرد کلان، پارادایم تفسیری، روش کیفی

## مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی

مورد مطالعه: تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی

سهیلا صادقی فسایی

دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران  
ssadeghi@ut.ac.ir

ایمان عرفان‌منش

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه تهران  
iman.erfanmanesh@gmail.com

## مقدمه

تتبعات و نظریات علوم انسانی به دلیل ارتباط با مفاهیم و اصطلاحات، به طور مضاعف نیازمند اعتبار و تدقیق روش شناختی اند. در گرایش های علوم اجتماعی و به طور ویژه جامعه شناسی، می توان پژوهش ها را به لحاظ سطح و درجه بر خورداری از دو بُعد نظری و انضمامی، به سه دسته یعنی پژوهش های دارای بُرد کوتاه<sup>۱</sup>، متوسط<sup>۲</sup> و کلان<sup>۳</sup> تقسیم بندی کرد. هر اندازه که به پژوهش های کلان نزدیک شویم، سهم مفاهیم و مباحث نظری افزایش می یابد و از وجه انضمامی آنها کاسته می شود. با عنایت به این مشخصه، پژوهش باید توسط راهبرد روش شناختی معینی هدایت و کنترل شود تا کیفیت و اعتبار آن تضمین گردد. پژوهش های دارای برد کوتاه، متوسط و کلان دارای ویژگی های زیر هستند:

(۱) پژوهش های برد کوتاه، مطالعه خود را معطوف به بررسی های موارد تجربی با دامنه محدود می کنند. این دسته از پژوهش ها به دنبال نظریه آزمایی و آزمون فرضیات در گروه یا اجتماعی با قلمروی کوچک اند و وارد مباحث نظری صرف نمی شوند. برخی از این پژوهش ها با استعانت از پارادایم رفتارگرایی (مثلاً استفاده از روش آزمایش) و اثبات گرایی انجام می شوند.

(۲) نظریه آزمایی و آزمون فرضیات در پژوهش های دارای برد متوسط نیز مطرح است اما وظیفه این پژوهش ها، ارائه مفاهیمی است که به اندازه کافی انتزاعی باشند تا اجازه دهند واقعیت های اجتماعی مختلف به لحاظ تحلیل ساز و کارهای اجتماعی، مورد بررسی قرار بگیرند و در عین حال، به اندازه کافی تجربی و انضمامی باقی بمانند آن چنان که صرفاً روابط داخلی یک واقعه اجتماعی خاص و محدود دیده نشود. پژوهش های امیل دورکیم و رابرت مرتن نمونه بارزی از بررسی های با برد متوسط است.

(۳) در پژوهش های با برد کلان، محقق در اوج نظری قرار گرفته و به مباحث عمده و روندهای اجتماعی - تاریخی می پردازد. نظریاتی که در جامعه شناسی به تقسیم بندی تاریخ اجتماعی جوامع پیش یا پس از مدرن شدن اشاره کرده و مختصات اجتماعی هر دوره را مطرح کرده اند، مصداق بارزی از پژوهش های با برد کلان هستند. به عنوان مثال، فردیناند تونیس به دوگانه اجتماع و جامعه، گئورگ زیمل به دوگانه گمنشافت و گزلفافت، دنیل بل به جوامع پیشاصنعتی، صنعتی و پسا صنعتی اشاره کرده اند. (توکل،

1. Micro
2. Meso
3. Macro

۱۹۹۰: ۴۷-۴۶) این دسته از پژوهش‌ها بیش از پژوهش‌های دارای برد کوتاه و متوسط، با مفاهیم و نظریات سر و کار دارند.

پژوهش‌های با برد کلان و با برد متوسط در ارائه نظریات و گزارش پژوهش خود عمدتاً از روش پژوهش اسنادی استفاده می‌کنند.

روش‌شناسی را می‌توان منطق کار پژوهش تعریف کرد که در برگزیده تکنیک‌ها، شیوه‌های نمونه‌گیری، نوع مواجهه و تعامل با داده‌ها و تحلیل آنها با توجه به پارادایم مورد نظر پژوهشگر است. روش‌شناسی در جامعه‌شناسی عموماً منتهی به گمانه‌زنی، تأیید، رد، تقویت یا تولید نظریه (بعضاً موقت) می‌شود. مسیری که نظریه در آن تولید می‌شود، «روش‌شناسی بنیادین» نام دارد که مقدم بر نظریه است. (پارسانیا، ۱۳۹۲: ۱۰-۱۲)

بنابراین، اهمیت روش‌شناسی بنیادین، اقتضا می‌کند تا محقق نسبت به اهمیت مسیر شکل دادن به یک نظریه، واقف بوده و در مبادی روش‌شناسی خود به‌طور مضاعف مذاقه نموده و بینش علمی خود را تعمیق نماید. ایجاد تحول در روش یا علوم انسانی اجتماعی نیز از رهگذر آگاهی به چشم‌اندازهای روش‌شناختی تحصیل می‌شود. مع‌الوصف، شفاف کردن و آشکارسازی ابعاد روش‌شناختی روش اسنادی، هم در وجه معرفت‌شناختی و هم در وجه تکنیکی، ضروری و حائز اهمیت است.

### طرح مسئله

روش پژوهش اسنادی هم به‌منزله روشی تام و هم تکنیکی برای تقویت سایر روش‌های کیفی در پژوهش‌های علوم اجتماعی مورد توجه بوده است. در این روش، پژوهشگر داده‌های پژوهشی خود را درباره کنشگران، وقایع و پدیده‌های اجتماعی، از بین منابع و اسناد جمع‌آوری می‌کند. بخش قابل توجهی از پژوهش‌های نظری در جامعه‌شناسی، خواسته یا ناخواسته، از روش اسنادی بهره می‌برند. چنین روشی می‌تواند تکنیک‌های لازم برای بررسی پیشینه پژوهش‌ها را فراهم آورد. (نک: استیوارت و کمیس، ۱۹۸۴: ۱۱ و احمد، ۲۰۱۰: ۸) بخش قابل ملاحظه‌ای از داده‌ها در سنت نظریه‌پردازی جامعه‌شناسان کلاسیک و معاصر نیز بر مبنای اتخاذ روش اسنادی استوار بوده است. (مک‌کالوک، ۲۰۰۵: ۱۸) علی‌رغم تلاش برخی از پژوهش‌ها، کتب و پایان‌نامه‌های جامعه‌شناختی در ایران در جهت به‌کارگیری روش اسنادی، مشی منسجم و نظام‌مندی در استفاده از این روش اتخاذ نشده است. گرایش پژوهشگران و دانش‌جویان گرایش‌های علوم اجتماعی

به استفاده از روش‌های کیفی، پژوهش‌ آنها را نیازمند برخورداری از پیشینه پژوهشی مدون و اصولی می‌سازد. استفاده غیرنظام‌مند از روش اسنادی، معرفی نادرست آن و بالتبع به کارگیری غیرهدف‌مند این روش، اعتبار و کیفیت پژوهش‌ها را در معرض آسیب و خدشه قرار می‌دهد.

ممکن است این سؤال به ذهن‌خطور کند که با توجه به اینکه پژوهش‌های جامعه‌شناسی دارای برد کلان از مطالعه تجربی و انضمامی فاصله گرفته و به مباحث نظری و غور در اندیشه‌های انتزاعی نزدیک می‌شوند، آیا این فاصله به معنای دور شدن از «عینیت»<sup>۱</sup> است؟ برای پاسخ به این سؤال باید میان مطالعه انضمامی و تجربی با عینیت تمایز قائل شد. عینیت در پژوهش از طریق مطالعه تجربی حاصل نمی‌شود و پژوهش‌های با برد کلان نیز باید ناظر به عینیت باشند؛ به این دلیل که اساساً پژوهش علمی در جامعه‌شناسی نمی‌تواند فارغ از عینیت باشد اما این عینیت متناظر با «عینیت‌گرایی»<sup>۲</sup> نیست. عینیت ناظر به این امر است که پژوهشگر با واقعیت‌های عینی سر و کار دارد و فرآیند پژوهش، او را و می‌دارد تا به صداقت، شفافیت، تعهد به هنجارهای علمی و روند تحلیلی پایبند باشد. چنین رویکردی را می‌توان عینیت‌باوری قلمداد کرد. در مقابل، عینیت‌گرایی متناظر با نوعی هستی‌شناسی است که قائل به وجود جهان واقعی مستقل از ذهن بوده و به لحاظ معرفت‌شناختی دارای مواضع اثبات‌گرایانه است. روش اسنادی، عینیت لازم را برای پژوهش‌های دارای برد کلان فراهم می‌آورد. پژوهشگر با پایبندی و استفاده نظام‌مند از وجوه تکنیکی مندرج در روش اسنادی می‌تواند کیفیت پژوهش را ارتقا داده، به انسجام فکری خود یاری رسانده، طی کردن گام‌های پژوهش را شفاف‌تر کرده، قابلیت اجرایی کردن را افزایش داده و گزارش نهایی پژوهش خود را شاکله بخشد. **هدف مقاله:** برخی از دانشجویان و پژوهشگران علوم اجتماعی مدعی استفاده از سنت پژوهشی مطالعه موردی یا روش تاریخی در پژوهش خود هستند، بدون اینکه به مبانی معرفت‌شناختی یا روش‌شناختی آن سنت‌ها آگاه بوده یا پایبند باشند. این مقاله بررسی روش‌شناسی اسنادی را در دستور کار قرار داده تا پژوهشگر بتواند به چارچوب نظری مرتبط با پژوهش خود وفادار مانده و در عین حال، پژوهشی منسجم و روش‌مند انجام دهد. **سؤالات اصلی:** سؤالات اصلی این مقاله عبارت‌اند از: ۱. پشتوانه معرفت‌شناختی روش

1. Objectivity
2. Objectivism

اسنادی چیست؟ ۲. چگونه می‌توان ضمن توجه به عینیت، روش اسنادی را در یک پژوهش به کار گرفت؟ به نظر می‌رسد بحث نظری صرف درباره روش اسنادی، چندان ثمربخش نیست. از این‌رو، نویسندگان با ذکر یک مثال درباره «تأثیرات مدرن شدن بر تغییرات خانواده ایرانی» (نک: عرفان‌منش، ۱۳۹۲)، به کاربردی شدن و نحوه عملیاتی کردن مراحل پژوهش اسنادی کمک کرده‌اند.

در ادامه، مراحل زیر دنبال خواهد شد:

۱. زمینه معرفت‌شناختی و توسعه تکنیکی روش اسنادی؛ ۲. تعاریف و کاربردها؛ ۳.

مراحل اجرای روش اسنادی.

### ۱. زمینه معرفت‌شناختی و توسعه تکنیکی روش اسنادی

پارادایم‌ها و مکاتب پژوهشی متعددی در علوم اجتماعی با بررسی متون و اسناد سر و کار دارند و روش اسنادی، به‌منزله کانون روشی مشترکی، در میان آنها قرار گرفته است. به‌عنوان مثال، اصحاب پارادایم‌های هرمنوتیک، تفسیرگرایی و روش‌شناسی مردم‌نگارانه در مطالعات و تحلیل‌های خود از اسناد و مدارک استفاده می‌کنند. در این بین، برخی از پارادایم‌ها سهم بیشتری در به‌کارگیری و توسعه تکنیکی روش اسنادی داشته‌اند.

روش اسنادی یعنی تحلیل آن دسته از اسنادی که شامل اطلاعات درباره پدیده‌هایی است که قصد مطالعه آنها را داریم. (بیلی، ۱۹۹۴) روش اسنادی مستلزم جست‌وجویی توصیفی و تفسیری است. در روش اسنادی، پژوهشگر به‌دنبال واکاوای مقاصد ذهنی و ادراک انگیزه‌های پنهان یک متن نیست. به‌همین دلیل، نمی‌توان توسعه تکنیکی روش اسنادی را چندان به سنت هرمنوتیک متصل کرد. در روش اسنادی، علاقه پژوهشگر این است که از فهم مقاصد و انگیزه‌های اسناد و متون یا تحلیل‌های تأویلی یک متن خارج شده و آن را به‌عنوان زبان مکتوب و گفتمان نوشتاری نویسنده، پذیرفته و مورد استناد قرار دهد. (نک: مگالاکوی، ۲۰۰۶: ۲۲۲) بنابراین، بسستر معرفت‌شناختی و تکنیکی در روش اسنادی بیشتر به پارادایم تفسیری نزدیک است.

پارادایم تفسیری در علوم اجتماعی عمدتاً پس از جنگ جهانی دوم به‌طور گسترده مطرح شد. در این پارادایم، واقعیت‌های اجتماعی ساخته انسان هستند. پس، توجه به معانی کنشگران اهمیت دارد زیرا انسان موجودی خردورز، برخوردار از زبان، قادر به برقراری ارتباط، اجماع‌کننده، اندیشه‌ساز و معنا‌ساز بوده و باید به بافت تعاملات پویای

اجتماعی، امور بین‌الادهرانی، فرهنگ، نظام باورها و ارزش‌ها توجه کرد. از نظر بنتون و کرایب، پارادایم تفسیری سهم عمده‌ای را به برساختن معانی نزد کنشگران در قالب واژگان اختصاص می‌دهد. (بنتون و کرایب، ۱۳۸۶: ۱۴۹) پژوهشگران برای مطالعه پدیده‌های اجتماعی نیازمند مفاهیم و نظریه‌ها هستند. (بلیکی، ۱۳۹۲: ۱۶۳) نظریه و مفاهیم در پارادایم تفسیری، اگر به‌درستی صورت‌بندی شوند، عینیت کار پژوهشی را نیز افزایش می‌دهند. در روش اسنادی، استفاده پژوهشگر از سنخ‌شناسی‌های متنوع و ایجاد طبقه‌بندی بین نظریات و رویکردهای متعدد جایگاه ویژه‌ای دارد.

متن به‌منزله نوعی زبان و ابزار نگریسته می‌شود که بازگوکننده واقعیت‌ها و پدیده‌های اجتماعی است. (نک: وبر، ۱۳۹۰: ۱۲۴-۱۲۲) متن، رسانه‌ای بین نویسنده و خواننده است. گاسفیلد معتقد است نگریستن به اسناد همچون نگرش از درون شیشه پنجره‌ای<sup>۱</sup> است که پژوهشگر از طریق آن، افراد، کنش‌ها و واقعیت‌ها را نظاره می‌کند. (فلیک و دیگران، ۲۰۰۴: ۲۸۵) اسکات نیز بر این باور است که سند باید به‌عنوان محصول به‌طور اجتماعی واقع شده<sup>۲</sup>، مورد بررسی قرار گیرد. (اسکات، ۱۹۹۰: ۳۴) متن به‌طور غیرمستقیم درباره جهان اجتماعی کنشگرانی که آن را خلق کرده‌اند، می‌گوید. (پین و پین، ۲۰۰۴) یک سند برخلاف گفتار، می‌تواند تجربه‌ای مستقل و رای منظور نویسنده و زمینه آن داشته باشد. (جری و جری، ۱۹۹۱)

سنت روش کیفی، به‌ویژه در مکتب شیکاگو، سنتی شفاهی بوده و بررسی مکتوبات بیشتر مربوط به یادداشت‌های شخصی بوده است. (فلیک و دیگران، ۲۰۰۴: ۲۸۶-۲۸۵) عمدتاً روش اسنادی در کنار سایر روش‌های کیفی، از دهه ۱۹۶۰ رواج یافت. (فلیک و دیگران، ۲۰۰۴: ۲۸۵) داگلاس معتقد است یکی از اولین زمینه‌های روش اسنادی، انگیزه تبدیل اقرارات مجرمین به اسناد رسمی در پژوهش‌های جامعه‌شناسی انحرافات با استفاده از رویکرد برچسب‌زنی بوده است. همچنین به‌کارگیری برخی از تکنیک‌های پژوهشی در سنت روش‌شناسی مردم‌نگارانه به توسعه تکنیک اسنادی کمک کرده است. به‌عنوان مثال، تحقیقات گارفینکل در بررسی بیماران و رفتار کارکنان کلینیک‌ها، این واقعیت را آشکار کرد که فهم نظم در بین بیماران پیش شرط فهم اسناد ضبط شده است. (فلیک و دیگران، ۲۰۰۴: ۲۸۶) توسعه تکنیک‌های اسنادی را نمی‌توان تماماً معطوف به بررسی‌های دهه

1. Window-Pane

2. Socially Situated Product

۱۹۶۰ دانست. (نک: احمد، ۲۰۱۰: ۲) پیش‌تر، کلاسیک‌های جامعه‌شناسی نظیر دورکیم (با استفاده از آمارهای رسمی مدارک خودکشی) و مارکس (با استفاده از گزارش‌های بازرسان کارخانه‌ها، سرشماری‌ها، گزارش بانک‌ها و روزنامه‌هایی مانند (تایمز<sup>۱</sup>، اکونومیست<sup>۲</sup> و نیویورک دیلی تریبیون<sup>۳</sup>) از روش اسنادی بهره برده‌اند. (احمد، ۲۰۱۰: ۸ و مک کالوک، ۲۰۰۵: ۱۸) مک کالوک معتقد است یکی از اولین کاربردهای روش اسنادی در پژوهش‌های اجتماعی مربوط به تحقیق توماس و زنانیکی درباره روستاییان لهستانی در اروپا و آمریکا بود. (مک کالوک، ۲۰۰۵: ۱۲)

برخی از مهم‌ترین تفاوت‌ها میان روش اسنادی با مطالعه موردی، مردم‌نگاری، روش‌شناسی مردم‌نگارانه و روش تاریخی - تطبیقی عبارت‌اند از:

**الف) موضوع و تکنیک‌ها:** مطالعه موردی، مردم‌نگاری، روش‌شناسی مردم‌نگارانه و روش تاریخی - تطبیقی از بررسی اسناد و مدارک به‌صورت یک تکنیک و نه روشی مستقل، استفاده می‌کنند. آنها براساس علایق معرفت‌شناختی و روش‌شناختی خود، بر موضوعاتی خاص متمرکز می‌شوند. مطالعه موردی به پدیده‌های منحصر به‌فرد، مردم‌نگاری به فرهنگ، روش‌شناسی مردم‌نگارانه به نظم در زندگی روزمره و روش تاریخی - تطبیقی به مضامین تاریخی علاقه‌مند است. روش اسنادی می‌تواند موضوعات متنوعی را در مطالعات با برد کلان یا متوسط علوم اجتماعی پیگیری نماید.

**ب) پژوهشگر به‌منزله مشارکت‌کننده و ابزار پژوهش:** تمامی پژوهش‌های مردم‌نگاری، مطالعه موردی هستند. از نظر هم‌رسلی<sup>۴</sup>، «مورد» پدیده‌ای است که در زمان و مکان واقع شده و درباره آن، داده‌ها از طریق مشاهده، مصاحبه و بررسی مدارک گردآوری و تحلیل می‌شوند. (هم‌رسلی، ۱۹۹۲: ۱۸۴) در مطالعه موردی، نمونه‌ای از یک پدیده در کانون توجه و بررسی قرار می‌گیرد. مطالعه موردی در مردم‌نگاری، با کشف مورد یا مواردی که به‌طور طبیعی در میدان رخ می‌دهد، با حضور و مشارکت مستقیم پژوهشگر در آن، از سایر مطالعات موردی متمایز می‌شود. (بروئر، ۲۰۰۰: ۶۶) در روش‌شناسی مردم‌نگارانه نیز پژوهشگر، ابزار پژوهش است و این ویژگی را می‌توان در آزمایش‌های نقض‌کننده ملاحظه کرد. بنابراین، تفاوت عمده روش اسنادی با مطالعه موردی، مردم‌نگاری و روش‌شناسی

1. The Times
2. Economist
3. New York Daily Tribune
4. Hammersley

مردم‌نگارانه در این است که روش اسنادی یک بررسی میدانی یا مشارکتی نیست؛ در حالی که سه روش دیگر، بر مدار کنش پژوهشگر در صحنه شکل گرفته‌اند و پژوهشگر، خود ابزار تحقیق محسوب می‌شود. (نک: گلد، ۱۹۹۷: ۳۹۳)

ج) نگرش ترکیبی، مدل‌سازی و واحد پژوهش: تفاوت میان روش اسنادی و روش تاریخی - تطبیقی در سه جنبه برجسته می‌شود: نخست، روش تاریخی به دلیل تعلق به مؤلفه‌های معرفت‌شناختی مکتب آنال، از نگرشی ترکیبی (جغرافیایی، اجتماعی، مردم‌شناختی، اقتصادی، فرهنگی، جمعیت‌شناختی، حقوقی و سیاسی) در بررسی موضوعات تاریخی بهره می‌گیرد. دوم، دست‌آورد پژوهش در یک مدل علی متبلور می‌شود. این مدل براساس علیت مشروط، ترتیب زمانی، پیوستگی و حذف بدیل‌ها استوار است. (نیومن، ۱۹۹۷: ۴۰۰) سوم، واحد پژوهش‌های تاریخی، تک - ملیتی یا چند - ملیتی هستند و بر دولت - ملت تأکید دارند. در روش اسنادی، ویژگی‌های مذکور یا موضوعیت ندارند یا یک ضرورت نیستند. همچنین، روش تاریخی به شیوه‌ای دقیق و موشکافانه به‌مدافه در اسناد می‌پردازد اما چنین امری یک ویژگی دائمی برای روش اسنادی در استفاده از متون نیست. البته روش اسنادی می‌تواند از حساسیت‌های روش تاریخی بهره ببرد. بنابراین، پژوهشگر می‌تواند پژوهشی را با استفاده از روش اسنادی سامان دهد، بدون اینکه سنت پژوهشی یا زمینه معرفت‌شناختی پژوهش او مطالعه موردی، مردم‌نگاری، روش‌شناسی مردم‌نگارانه یا روش تاریخی باشد.

## ۲. تعاریف و کاربردها

۲.۱. تعاریف سند: لینکلن و گوبا میان «سند»<sup>۱</sup> و «مدرک»<sup>۲</sup> تمایز قائل شده‌اند. آنها سند را به‌عنوان هر چیز کمی یا ضبط‌شده که برای مقاصد ارزیابی یا سایر اهداف تهیه شده باشد، تعریف کرده‌اند و مدرک به معنای هر بیان نوشته شده، تعریف می‌شود. (لینکلن و گوبا، ۱۹۸۵) پریور معتقد است سند، مصنوعی ایستا و از پیش تعریف‌شده نیست بلکه آن را باید براساس میدان و شبکه‌های کنش مربوط به آنها تعریف کرد. (پریور، ۲۰۰۳: ۲) این تعریف به مبانی پارادایم تفسیری نزدیک‌تر است. همچنین ولف سند را متن نوشته‌شده‌ای که ضبط‌شده یا بخشی از واقعه یا واقعیت را در برمی‌گیرد، معرفی

1. Document  
2. Record



می‌کند. سند، مصنوعی استاندارد شده محسوب می‌شود. ولف برای نشان دادن اهمیت روش اسنادی، آن را به بررسی‌های دقیق قاضی در دادگاه تشبیه می‌کند. (نک: فلیک و دیگران، ۲۰۰۴: ۲۸۴) در پژوهش‌هایی که از روش اسنادی استفاده می‌کنند، مفاهیم و واژگان رکن اصلی برای نمایاندن تفسیری است که محقق از پدیده‌ها و موضوعات اجتماعی بیان می‌کند؛ لذا دقت مفهومی و انتخاب واژگان متعلق به یک سنت و پارادایم فکری حائز اهمیت است. (نک: برایمن، ۱۹۸۸: ۶۸)

با توجه به نقطه‌نظرات سودمند در تعاریف مذکور، سند را می‌توان متن نوشته حاوی داده‌ها یا اطلاعاتی درباره یک موضوع یا پدیده دانست و انواع و اقسام اسناد را حداقل می‌توان براساس پنج مؤلفه تقسیم‌بندی کرد: الف) غیرشخصی / شخصی (نک: هومن، ۱۳۸۹: ۱۵۴-۱۵۳؛ اسکات، ۱۹۹۰: ۴ و لی، ۲۰۰۰)؛ ب) دست اول / دست دوم (نک: بلیکی، ۱۳۸۷: ۲۴۰)؛ ج) اولیه / ثانویه (نک: بیلی، ۱۹۹۴: ۱۹۴؛ مک‌کلاک، ۲۰۰۵: ۲۵؛ اسکات، ۱۹۹۰ و استیوارت و کمیس، ۱۹۸۴: ۱)؛ د) نوشتاری (چاپی / الکترونیکی) / غیرنوشتاری (شنیداری / دیداری) (ه) محرمانه / عادی<sup>۱</sup>.

۲.۲. ویژگی‌ها و کاربردها: روش اسنادی روشی کیفی است که پژوهشگر تلاش می‌کند تا با استفاده نظام‌مند و منظم از داده‌های اسنادی به کشف، استخراج، طبقه‌بندی و ارزیابی مطالب مرتبط با موضوع پژوهش خود اقدام نماید. روش اسنادی دارای ویژگی‌های زیر است:

- روشی غیرمزامتی است و پژوهشگر را درگیر میدان نمی‌کند؛
- هنگامی که نمی‌توان در جمع‌آوری داده‌ها مستقیماً به میدان وارد شده و به مصاحبه یا مشاهده پرداخت، روش اسنادی می‌تواند بخشی از داده‌های پیشین را در اختیار ما قرار دهد؛
- به‌عنوان تکنیک مکمل برای برخی از روش‌ها و بسیاری از پژوهش‌ها تلقی می‌شود؛
- در بخش «مرور پژوهش‌های پیشین» و «چارچوب نظری» پژوهش‌ها (نک: استیوارت و کمیس، ۱۹۸۴: ۱۱ و احمد، ۲۰۱۰: ۸) می‌توان از تکنیک اسنادی استفاده کرد؛
- در بررسی‌های جامعه‌شناختی که پژوهشگر به دنبال یافتن خط سیر یا فرآیند

۱. گفتنی است که استفاده از اصطلاح «روش کتابخانه‌ای» به‌جای روش اسنادی، کاملاً تقلیل‌گرایانه است زیرا اولاً، در روش اسنادی می‌توان از اسناد غیرکتابخانه‌ای بهره برد و ثانیاً، تکنیک‌های متعددی در روش اسنادی به‌کار گرفته می‌شوند که بسیار روش‌مندتر از صرف خواندن چند متن قابل دسترس در کتابخانه است.

تکوینی پدیده‌های اجتماعی است، کاربرد دارد؛

- صرفاً با مفاهیم سر و کار نداشته و تفسیر آمارها به‌لحاظ نظری (نه به‌لحاظ شاخصه‌های آماری) نیز مورد توجه است؛  
- کم‌هزینه و سهل‌الوصول است.

از نظر دورکیم و وبر (دورکیم، ۱۳۸۵: ۱۴۱ و وبر، ۱۳۹۰: ۱۲۱)، پدیده‌های اجتماعی دارای سیر تکوینی و تاریخی هستند و همین موضوع در نوع تحلیل جامعه‌شناسی تأثیر دارد. در برخی از موارد لازم است تا سیر تکوینی موضوع مورد بررسی را از سیر پژوهش‌هایی که در یک دوره زمانی درباره آن انجام شده، مطالعه کرد. همچنین، گاهی نمی‌توان به‌کنشگر یا پدیده اجتماعی دسترسی مستقیم داشت. در این صورت، می‌توان با رجوع به اسناد مرتبط تحلیل اجتماعی را انجام داد. لذا، روش اسنادی امکان فراتر رفتن از بازه زمانی پژوهشگر را میسر ساخته و کاوش تفسیری پیرامون وقایع اجتماعی پیشین را نیز فراهم می‌آورد. (دایمون و هالووی، ۲۰۰۵: ۲۱۷)

یک پژوهش می‌تواند تماماً براساس مراحل اجرای روش اسنادی طراحی شود و یا صرفاً در بخشی از تحقیق به‌ویژه «مرور پژوهش‌های پیشین» و «چارچوب نظری» مورد استفاده قرار گیرد. (نک: دایمون و هالووی، ۲۰۰۵: ۲۱۸) در حالت اخیر، با تکنیک اسنادی مواجه هستیم که به تقویت سایر روش‌ها از جمله مطالعه موردی، مردم‌نگاری و روش‌های مردم‌نگارانه کمک می‌کند. در علوم اجتماعی، عموماً روش اسنادی به‌عنوان تکنیکی برای یافتن اطلاعات مکمل استفاده می‌شود (احمد، ۲۰۱۰: ۹) و از آن برای تکمیل پیمایش‌های اجتماعی و مصاحبه‌های عمیق استفاده می‌شود. (مگالاکوی، ۲۰۰۶: ۲۲۲) روش اسنادی، در مقام یک روش مستقل، می‌تواند از تکنیک‌های پژوهشی متعددی از جمله فراتحلیل‌های کیفی، تحلیل محتوا، تحلیل مجدد آمارها، تحلیل ثانویه، کدگذاری و طبقه‌بندی بهره بگیرد.

آنچه در بخش بعدی مقاله آمده است، استفاده از روش اسنادی به‌عنوان روشی مستقل را پیشنهاد داده است. البته دانشجویان یا پژوهشگران می‌توانند بنا به اهداف و روش پژوهشی خود، برخی ملاحظات تکنیکی را نیز (در جهت استفاده تکنیکی از روش اسنادی) اخذ نمایند.

### ۳. مراحل اجرای روش اسنادی

۳.۱. انتخاب موضوع، تعیین اهداف و سؤالات: برخی از موضوعات متناسب با روش اسنادی عبارت‌اند از: نقد نظری (مثال: نقد نظریه دین دورکیم)، جمع‌آوری نظریات متفکران اجتماعی یا مکاتب (مثال: نظریه اجتماعی فارابی)، مقایسه تطبیقی رویکرد نظریه پردازان یا مکاتب (مثال: مفهوم جامعه از نظر دورکیم و وبر یا بررسی تطبیقی مردم‌نگاری با روش‌شناسی مردم‌نگارانه)، تحلیل روندهای کلان اجتماعی - تاریخی (مثال: فرآیند تدریجی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی)، گزارش‌های ساده درباره یک مسئله اجتماعی (مثال: طلاق در ایران). پس از انتخاب موضوع، باید سؤالات (اصلی و جانبی) و اهداف پژوهش را تعیین کرد که پژوهشگر را به‌طور هدف‌مند برای بررسی‌های اکتشافی که مرحله دوم در اجرای روش اسنادی است، آماده می‌سازد. سؤالات مرتبط با روش اسنادی، با توجه به نوع موضوع و سطح بررسی می‌توانند سؤالات «چیستی»، «چرایی» و «چگونگی» را در بر بگیرند. البته در این روش، سؤالات چرایی از نوع تبیین تفسیری‌اند (همچون روش‌شناسی وبر)، نه تعلیل اثبات‌گرایانه.<sup>۱</sup> همچنین، سؤالات چگونگی در سطح نظری، نه سطح اقدامی (مانند اقدام‌پژوهشی)، قرار دارند. با روش اسنادی پژوهشگر می‌تواند از سطح توصیف فراتر رفته و به تفسیر و تحلیل پدیده یا موضوع نائل آید.

در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی سؤالات عبارت‌اند از:

#### جدول ۱: سؤالات مربوط به تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی

سؤال اصلی	ابعاد و عوامل تغییرات خانواده ایرانی پس از مواجهه با مدرن‌شدن کدام‌اند؟	چیستی و چرایی
سؤالات جنبی	مؤلفه‌های نوع، کارکرد، تقسیم کار، توزیع قدرت و اوقات فراغت در خانواده، نگرش به مرد، زن و فرزند، قواعد همسرگزینی و طلاق چه تغییراتی کرده‌اند؟	چیستی
	چگونه تفاسیر از وضعیت کنونی خانواده ایرانی در پژوهش‌های اجتماعی بازتاب یافته‌اند؟	چگونگی

۳.۲. بررسی‌های اکتشافی و پیشینه پژوهش: پژوهشگر برای بسط دیدگاه خود و تعیین دامنه پژوهش به بررسی‌های اکتشافی می‌پردازد. کارکرد این بررسی، گسستن از قضاوت‌های

۱. چرایی در پژوهش کیفی، با تحلیل کمی تناسب ندارد و سر و کار روش اسنادی با آمارها، نه براساس تبیین شاخص‌های آماری، بلکه برای ارائه‌ای توصیفی و همچنین، تفسیری نظری است. همچنین، هدف از ارائه آمار، تفسیر آنها در پرتو بینش نظری پژوهش است.

شخصی یا پیش فرض‌های نظری و آماده شدن برای دریافتن دیدگاه‌های متعدد است (نک: کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۹: ۶۱) و هدف اصلی مشخص شدن آینده مسیر مطالعه خواهد بود. (پرایس<sup>۱</sup>، ۱۹۶۵: ۵۱۳) بررسی‌ها شامل مطالعات اولیه (یافتن منابع اصلی و عمده) و مشورت با متخصصان است. پس از جمع‌بندی مطالعات اولیه و مشورت‌های علمی، پژوهشگر چند مهارت را کسب می‌کند: آشنایی با ادبیات و واژگان تخصصی موضوع، ترسیم کلی حوزه‌های مطالعاتی و دامنه آنها، جهت دادن به مسیر پژوهش، یافتن پایگاه‌های علمی یا مراکزی که باید برای کسب داده‌ها به آنها رجوع کند. محل دسترسی به داده‌ها و اطلاعات شامل میدان‌های زیر است: کتابخانه‌ها (دسترسی عمومی یا محرمانه مانند وزارت امور خارجه)، مراکز و سازمان‌های پژوهشی به‌ویژه برای اخذ آمارها (مانند یونسکو، بخش امور اجتماعی و اقتصادی سازمان ملل، مرکز آمار ایران، ثبت احوال)، پایگاه‌های داده‌های علمی (مانند ابسکو<sup>۲</sup>، نورمگز، مگ ایران، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پرتال جامع علوم انسانی)، سایت‌های مرتبط با انتشارات آثار پژوهشی (مانند جهاد دانشگاهی، انتشارات پژوهشگاه‌ها و دانشگاه‌ها، انتشارات معتبر مانند سیج<sup>۳</sup> یا آکسفورد<sup>۴</sup>)، آرشیوهای الکترونیکی مجلات و روزنامه‌ها. یکی از گام‌های اساسی در بررسی‌های اکتشافی، دست یافتن به «پیشینه تحقیق» است. لازم است تا محقق به طبقه‌بندی پژوهش‌های پیشین بپردازد و جایگاه پژوهش خود را برجسته نماید. البته پیشینه پژوهش هیچ‌گاه مرحله آغازین یا ایستایی نیست و با مطالعه منابع بیشتر و بازخوانی آنها دقیق‌تر و کامل‌تر می‌شود. در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی، سه دامنه مطالعاتی یعنی مؤلفه‌های ساختاری و کنشی خانواده ایرانی پیش و پس از مدرن‌شدن، مهم‌ترین تأثیرات مدرن‌شدن و عوامل و دلایل مؤثر در تغییرات قابل شناسایی است. مشخص شد که مطالعات درباره الگوی خانواده در حال گذار ایرانی، برای اولین بار توسط مردم‌شناسان، جامعه‌شناسان و جمعیت‌شناسان در سال ۱۳۳۷ آغاز شد و روش بررسی آنها آماری بود. همچنین، آنچه در بسیاری از پژوهش‌ها دیده می‌شود، غلبه رویکردهای کارکردگرایی ساختاری و اخیراً رویکردهای جنسیتی و مطالعات فرهنگی است. با مروری بر این آثار می‌توان گفت پژوهش‌های خانواده عموماً در سه جهت حرکت کرده‌اند:

1. Price
2. Ebsco
3. Sage
4. Oxford

**جدول ۲: جهت‌گیری سه‌گانه در پژوهش‌های مربوط به تغییرات خانواده ایرانی**

دسته اول	بر کارکردها و مؤلفه‌های ساختاری خانواده متمرکز بوده‌اند. <sup>۱</sup>
دسته دوم	با نگرشی آسیب‌شناختی به مسائل خانواده اهتمام داشته‌اند. برخی از آنها دارای رویکرد فمینیستی و برخی دیگر، حقوقی‌اند. مضامینی همچون جایگاه و هویت زنان و کودکان در خانواده ایرانی و نگرشی نقادانه به وضعیت کنونی آن، وضعیت تقسیم کار و رابطه همکاری زن و مرد در امور داخلی و خارج از خانواده، انواع خشونت‌های آشکار و پنهان خانگی (مردان علیه زنان، علیه سالمندان و نظایر آن) غالباً پیگیری شده‌اند. <sup>۲</sup>
دسته سوم	تغییرات و تحولات خانواده در ابعاد مختلف از جمله شیوه‌های همسرگزینی، علل فروپاشی، ساختار اقتدار، نوع خانواده و بُعد خانواده را بررسی کرده‌اند. در برخی از این آثار، از تحلیل ثانویه و تحلیل نتایج سرشماری‌ها و آمارهای موجود استفاده شده است. <sup>۳</sup>

۷۳

۳.۳. انتخاب رویکرد نظری: روش اسنادی فارغ از سنت فکری و نظری پژوهش نیست. (احمد، ۲۰۱۰: ۲) اساساً مطالعه منابع نیازمند وحدت پارادایمی است و اتصال فکری پژوهشگر به رهیافت نظری معین، باعث جهت دادن به مسیر مطالعه و انجام پژوهش می‌شود. در مرحله بررسی‌های اکتشافی، پژوهشگر انواع زوایا و چشم‌اندازها به موضوع نظری خود را استخراج کرده و پس از مشورت‌های لازم و مطالعات اولیه، می‌باید موضع نظری خود را اتخاذ نماید.

در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر تغییرات خانواده ایرانی، از چند رویکرد و نظریه استفاده شد. براساس «دیدگاه تعاملی دیالکتیکی» می‌توان به تأثیر و تأثر متقابل تغییرات خانواده و سایر نهادها و جریان‌های اجتماعی در ایران اشاره کرد. همچنین، از دیدگاه جامعه‌شناختی به مسائل اجتماعی، رویکرد «نوسازی» (نظریات اسملسر و ایزنشتاد)، نظریه‌های کونینگ، شلسکی و گیدنز استفاده شد.

۳.۴. جمع‌آوری منابع، نمونه‌گیری و تکنیک‌های بررسی منابع: جمع‌آوری منابع مرحله‌ای جدا از مطالعه آنها نیست زیرا با مطالعه بیشتر و عمیق‌تر است که زوایای آشکار و پنهان موضوع مشخص شده و پژوهشگر را به سمت بررسی‌های عمیق‌تر رهنمون می‌سازد. خواندن متون بیشتر، پرداختن به ابعاد گوناگون یک موضوع را افزایش می‌دهد. در این مرحله پژوهشگر، براساس اهداف و جهت‌گیری مطالعه‌اش، به دسته‌بندی منابع می‌پردازد. او باید توجه داشته باشد که همه منابع دارای ارزش علمی و محتوایی یکسانی نیستند و به برخی از آنها ممکن است یک‌بار و برخی دیگر، چندین نوبت مراجعه شود. لازم است تا

از بین منابعی که در مرحله بررسی‌های اکتشافی به‌دست آمده است، دست به‌گزینش یا نمونه‌گیری زد. اسکات چهار معیار برای گزینش منابع معرفی می‌کند (اسکات، ۱۹۹۰: ۶): داشتن اصالت، اعتبار، نمایا بودن و معنادار بودن. در روش اسنادی، عمدتاً نمونه‌گیری به دو شیوه انجام می‌شود: ۱. اکثر نمونه‌گیری‌ها به‌شیوه‌ای «تعمدی» و «نظری» انجام می‌شود (فلیک، ۱۳۹۲: ۲۷۹)؛ یعنی با توجه به محورها و اهداف پژوهش و با عنایت به رویکرد نظری خاص، پژوهشگر دست به انتخاب از بین منابع می‌زند. ۲. در مواردی که منابع معدودی در مرحله بررسی‌های اکتشافی شناسایی شده باشد، باید از نمونه‌گیری «انباشتی» (گلوله‌برفی) استفاده کرد؛ یعنی با استفاده از فهرست منابع و مآخذ پژوهش‌های مشابه، محقق به‌سمت منابع بیشتر هدایت می‌شود.

با توجه به معیارهای اسکات، در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی، منابع گسترده‌ای جمع‌آوری شد و در برخی محورهای پژوهش، عملاً «تمام‌شماری» پژوهش‌ها انجام شد. در ارتباط با پایان‌نامه، با استفاده از نمونه‌گیری نظری، چند دانشگاه مهم ایران انتخاب شدند و در بین پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی، مرتبط‌ترین آثار، بررسی شدند. از منابع غیرشخصی، دست اول، اولیه و ثانویه، نوشتاری و عادی استفاده شد. منابع علمی دست اول در تحلیل تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی شامل کتاب، مقاله و پایان‌نامه بودند. همچنین برخی از آمارهای متعلق به ثبت احوال، مرکز آمار ایران و معاونت زن و خانواده نهاد ریاست جمهوری نیز مورد توجه بودند.

### ۳.۵. مهم‌ترین تکنیک‌های بازخوانی متون و مطالعه منابع

الف) تعیین واژگان کلیدی: هر مطالعه اسنادی نیازمند تعیین واژگان کلیدی است که دامنه محتوایی آن، با توجه به گستره، محورهای موضوع تحقیق و عمق مطالعه، متغیر است. واژگان کلیدی به‌مثابه راهنمایی هستند که پژوهشگر را در رویارویی با منابع به‌سمت مطالعه هدفمند و مرتبط جهت می‌دهد. کارکرد اصلی واژگان کلیدی، پاسخ به این سؤال است که چه باید خواند؟ در منابع الکترونیکی نیز جست‌وجو به‌سرعت و با کمک رایانه انجام می‌شود.

در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر تغییرات خانواده ایرانی، مهم‌ترین واژگان کلیدی عبارت بودند از: مدرنیته (و مشتقات آن)، تغییرات و تحولات خانواده (و مصادیق آن)، تغییر ساختار و کارکردهای خانواده (و مصادیق آن)، تاریخ خانواده ایرانی (و عبارات مشابه آن)، سطوح

و ابعاد تغییرات، دلایل و عوامل تغییرات، تأثیر ارزش‌های غربی (و عبارات مشابه آن).  
 ب) استفاده از فهرست مطالب و فهرست اعلام (اشخاص، اصطلاحات و واژگان تخصصی):  
 در فهرست مطالب باید به‌دنبال واژگان کلیدی مرتبط با پژوهش بود. با توجه به اینکه همه منابع دارای فهرست مطالب نیستند یا برخی از فهرست‌های مطالب بیش از حد کلی‌اند و نمی‌توان براساس آن به محتوای فصول کتاب پی برد، مراجعه به فهرست اعلام به پژوهشگر یاری می‌رساند. این تکنیک در مطالعه کتاب‌های لاتین بسیار راهگشاست.

در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر تغییرات خانواده ایرانی، به‌عنوان مثال، می‌توان واژه «درون‌همسری» را از فهرست اعلام پیدا کرده و سپس، به‌تمامی صفحاتی که این واژه در آن آماده است، مراجعه کرد.

ج) فیش‌برداری و انواع آن: فیش‌برداری به‌معنای استخراج عبارت، جمله یا پاراگرافی از یک متن و نوشتن آن در فیش مطالعه است. فیش‌های سنتی مطالعه شامل اجزایی همچون نام کتاب، شماره جلد، شماره فصل، شماره صفحه، نویسنده، مترجم، ناشر و تاریخ بودند. (نک: کوپر، ۱۳۸۵: ۴۸) در عوض امروزه، فیش‌برداری الکترونیکی جایگزین شده است. در این شیوه، پژوهشگر برای هر منبع، یک فایل متنی در رایانه باز کرده و در سطر اول هر پاراگراف شماره صفحه را نوشته و در سطر پایین مطلب استخراج شده از محتوا را می‌نویسد. او می‌تواند فایل منابع مشابه را در یک پوشه قرار دهد. فیش‌برداری الکترونیکی چند مزیت مهم دارد: حذف کاغذ، جمع‌بندی مراحل یادداشت‌های جداگانه و تایپ، امکان جست‌وجوی رایانه‌ای برای یافتن واژگان خاص، ایجاد نظام یکپارچه در یادداشت‌برداری. همچنین، می‌توان از تکنیک «خواندن موجی‌شکل» استفاده کرد. در این تکنیک، به‌جای فیش‌برداری از هر منبع، پس از مطالعه چندین منبع، پژوهشگر برداشت‌های نظری خود را یادداشت کرده و درباره آنها تأمل می‌کند. (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۹: ۴۲) نقل قول مستقیم در جملات دارای علامت «» (گیومه) قرار گرفته و بلافاصله به منبع اصلی ارجاع داده می‌شود. در نقل قول غیرمستقیم، ایده مرکزی یک مبحث بازنویسی شده و سپس، ارجاع انجام می‌شود. شیوه‌نامه‌های ارجاع مختلف هستند.

در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی، از فیش‌برداری الکترونیکی و تکنیک خواندن موجی‌شکل استفاده شد.

د) مرور نظام‌مند (مرور سیستماتیک): در مرور غیرنظام‌مند، پژوهشگر منابعی را که براساس

آنها نظر یا نتیجه‌ای بیان شده، بدون دخل و تصرف ذکر کرده و از اعمال نقطه‌نظر شخصی اجتناب می‌کند. از این رو، فرآیندی ذهنی شکل می‌گیرد که در آن، پژوهشگر آرای موافق با خود را جمع‌آوری کرده و امکان تورش را به وجود می‌آورد. در مقابل، با کمک مرور نظام‌مند می‌توان به دقت شواهد را بررسی و ارزیابی کرد. در مرور نظام‌مند، با شناسایی دقیق، منظم و برنامه‌ریزی‌شده تمام مطالعات مرتبط می‌توان نقد عینی‌تری انجام داد. به عبارت دیگر، نوعی دیالوگ با مهم‌ترین آثار یا مؤلفان در یک موضوع تخصصی برقرار می‌شود که به پویایی و خصلت نقادانه متن کمک می‌کند. در این مرور، آرای ناهمخوان معرفی شده و دلیل ناهمخوانی ذکر می‌شود و به هر یک از منابع پیشین وزن خاصی داده شده و کیفیت آنها ارزیابی می‌شود. مرور نظام‌مند مانند یک غربال عمل می‌کند. بیان منطقی و روش‌مند مشکلات پژوهش نیز در پرتوی مرور نظام‌مند بیان می‌شود. با مرور نظام‌مند، موضوع و سؤالات پژوهش نیز مجدداً بازبینی و تدقیق می‌شوند. (نک: هال، ۲۰۰۳: ۹۸-۹۲)

در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی، تلاش شد تا در سراسر پژوهش از روش مرور نظام‌مند استفاده شود. نمونه‌ای از این کار را می‌توان در ادامه مقاله، در برداشته‌های سه‌گانه از وضعیت خانواده ملاحظه کرد.

ه) طبقه‌بندی و جداول مفهومی: باید مطالب یک مبحث را تا حد امکان با «جداول مفهومی» تلخیص نمود. استراتژی ایجاد چنین جداولی، طبقه‌بندی و دسته‌بندی نظرات، دیدگاه‌ها، راهکارها، عوامل، مؤلفه‌ها، بازه‌های زمانی ارائه‌شده از پدیده‌ها و مفاهیم اجتماعی است. کارکرد چنین جداولی، یافتن «نشانه‌های ساختاری متن» است که از ایده‌های مندرج در متن استخراج شده‌اند. در این خصوص، مطالعه مؤلفه‌ها، بازتعریف پدیده و تجدید روابط احتمالی انجام می‌شود تا رابطه‌ای عام و کلی محرز گردد. (برگس، ۱۹۸۴: ۱۷۹) برای نیل به این هدف، باید «واگرایی‌ها» و «هم‌گرایی‌ها» می‌سازند. یکی از راه‌هایی که به طبقه‌بندی و ایجاد جداول کمک می‌کند، سؤالاتی است که پژوهشگر باید از متن بپرسد: (فلیک، ۱۳۹۲: ۲۷۸-۲۷۷) متن چه می‌گوید؟ چرا می‌گوید؟ چگونه می‌گوید؟ برای چه کسی می‌گوید؟ له یا علیه چه یا که می‌گوید؟ در چه شرایطی می‌گوید؟. پاسخ به این سؤالات برای تحلیل محتوای اسناد نیز کاربرد



دارد. روش اسنادی از تکنیک‌های تحلیل محتوا و تحلیل عام<sup>۱</sup> بنا به ضرورت استفاده می‌کند.

در طبقه‌بندی ابعاد تغییرات خانواده ایرانی، پس از استخراج گزاره‌های گوناگون از بین نتایج پژوهش‌ها، نخست، آن نتایج در هشت موضوع عنوان‌بندی شد و سپس، به سه دسته اصلی یعنی خُرد، میانه و کلان تقسیم گردید تا متناسب با اهداف پژوهشی، بتوان به شیوه‌ای کارآتر و مؤثرتر تحلیل و تفسیرهای مربوط را انجام داد:

### جدول ۳: ابعاد و مصادیق تغییرات خانواده ایرانی

ابعاد تغییرات	مصادیق تغییرات
خُرد: روابط فردی	امکان انتخاب فردی و زندگی خصوصی / مسائل حمایت و تأمین عاطفی
میانه: روابط میان فردی و نقش‌ها	توزیع قدرت در خانواده: تضعیف پدرسالاری سنتی / توجه به حقوق اجتماعی زنان / توجه به حقوق اجتماعی و جامعه‌پذیری فرزندان / تغییرات کمی و کیفی در مناسبات بین نسلی
کلان: ساختاری	غلبه خانواده هسته‌ای و کاهش باروری / اساس شکل‌گیری یا فروپاشی خانواده (مسائل ازدواج و طلاق)

(و فنون تقلیل داده‌ها: تقلیل داده به وا-زمینه‌مندسازی متن<sup>۲</sup> و زمینه‌مندسازی مجدد متن<sup>۳</sup> مربوط می‌شود. این مراحل شامل ویرایش اطلاعات، تجزیه کردن و خلاصه کردن متون فاقد ساختار است. (تس، ۱۹۹۰: ۹۷) در روش اسنادی، فنون تقلیل داده‌ها شامل انواع کدگذاری و سنخ‌شناسی است. برای اجرای این تکنیک می‌توان از نرم‌افزار MAX-QDA نیز استفاده کرد. این نرم‌افزار از منطق کدگذاری، استفاده می‌کند. کدگذاری هم در مرحله مطالعه و هم در مرحله نگارش قابل اجراست. در روش اسنادی، کدگذاری به معنای یافتن واژگان کلیدی پژوهش در هر متن و سپس، تجمیع آنها در قالب یک محور اصلی (مفاهیم کلیدی) در مرحله نگارش است. کدگذاری خود می‌تواند همان تحلیل یا مرحله‌ای از تحلیل تلقی شود. (پانچ، ۱۹۹۸: ۲۰۴) واحد کدگذاری سطوحی مانند کلمه، عبارت و جمله را شامل شود. سنخ‌شناسی با طبقه‌بندی‌های معمول متفاوت است. در سنخ‌شناسی تلاش می‌شود تا امکان‌های عینی توسط محقق بر ساخت شوند

1. Global Analysis
2. De-Contextualization
3. Re-Contextualization

یعنی حالات عقلانی ممکن که می‌تواند به‌وقوع یک پدیده اجتماعی بینجامد. (وبر، ۱۳۹۰: ۷۸-۷۶)

کدگذاری کیفی پیشنهادی این مقاله برای روش اسنادی، مستلزم محدود کردن و تنقیح واژگان بوده و شامل مراحل زیر است:

اول) خلاصه‌سازی: صرفاً ایده‌های مرکزی فیش‌ها با یک واحد تحلیلی مانند «عبارت» تلخیص می‌شود.

دوم) استخراج مفاهیم کلیدی: مفهوم، تصویری است که در قالب کلمات یا نماد بیان می‌شود. مفاهیم نقش برقراری پیوند با جهان اجتماعی را دارند. در سنت هستی‌شناختی<sup>۱</sup> مفاهیم، با مفاهیمی سر و کار داریم که خصائص اساسی جهان اجتماعی را بازتاب و تعریف می‌کنند. (نک: بلیکی، ۱۳۸۷: ۱۷۴-۱۷۰)

سوم) مقوله‌بندی: فرآیند مقوله‌بندی به خلاصه کردن مفاهیم در قالب مفاهیم عام و آشکار کردن روابط میان آنها با مفاهیم مافوق اطلاق می‌شود. (فلیک، ۱۳۹۲: ۳۳۰) به‌عبارت دیگر، با پالایش، ادغام و مقایسه تفاوت‌ها و شباهت‌ها، ارتباط بین مفاهیم کلیدی در هر مبحث شناسایی شده و پراکندگی مفاهیم در قالب مقولات تنظیم و تنسيق می‌شوند.

در بررسی تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی، پس از مرحله خلاصه‌سازی، ابعادی برای خانواده سنتی مشخص شد و مفاهیم کلیدی هر یک استحصال شد:

جدول ۴: خلاصه‌سازی ابعاد خانواده سنتی پیش و پس از تغییرات

ابعاد	مفاهیم کلیدی	
	امروزه	در گذشته
نوع خانواده	خانواده هسته‌ای / مصرف‌کننده / روابط خویشاوندی کمتر / واحدی اجتماعی	خانواده گسترده / واحدی اجتماعی / اقتصادی / تولیدکننده و مصرف‌کننده / خویشاوندمحوری
کارکردهای خانواده	تولید نسل / سهم محدود در جامعه‌پذیری / کمتر شدن حمایتگری / تنظیم روابط جنسی / تداوم‌دهنده بخشی از نابرابری‌های جنسیتی / کنترل باروری / عدم شباهت‌سازی نسل‌ها	تولید نسل / جامعه‌پذیری / حمایت‌گری / کاریابی / هویت‌دهی / تنظیم روابط جنسی / کنترل اجتماعی / تداوم نابرابری‌های جنسیتی / بُعد خانواده بالا (عدم کنترل باروری) / شباهت‌سازی نسل‌ها

ابعاد	مفاهیم کلیدی	
	امروزه	در گذشته
تقسیم کار در خانه	سهم کمتر فرزندان در فعالیت‌ها / مردانه بودن بیرون خانه / زنانه بودن درون خانه / امکان محدود اشتغال زنان و دختران / تربیت فرزندان وظیفه مشترک والدین	تقسیم کار مبتنی بر سن و جنس / الگوپذیری پسر از پدر و دختر از مادر / مردانه بودن بیرون خانه / زنانه بودن درون خانه / تربیت فرزندان وظیفه‌ای زنانه / ثابت بودن تکالیف و انتظارات نقشی / اصالت جمع
توزیع قدرت	تصمیم‌سازی مشارکتی نسبی / وظایف نسبتاً متناسب با تکالیف و حقوق / مرکزیت‌زدایی از قدرت پدر / افزایش نسبی قدرت فرزندان	تصمیم‌گیری توسط پدر / قدرت یک‌طرفه / پدرسالاری / قدرت پنهان زن / افزایش قدرت پسران
نگرش به مردان	عقلانی / شاغل و نان‌آور / افزایش سهم وظایف داخل خانه / کم شدن باور به قدرت‌مندی بدنی / ترجیح جنسی اندک برای پسر / متصدی سیاست	عقلانی / شاغل و نان‌آور / ضرورت قدرت‌مندی بدنی / ترجیح جنسی پسر / متصدی سیاست
نگرش به زنان	حضور نسبی درون خانه / موظف به بچه‌داری / امکان نسبی حضور بیرون خانه / بیشتر احساساتی / کمتر عقلانی	حضور درون خانه / موظف به بچه‌داری / احساساتی / غیر عقلانی
نگرش به فرزندان	قادر به تحرک اجتماعی / عدم الگوپذیری کامل از والدین / سوادآموز و محصل / وابستگی نسبی به والدین / نیروی کار نبودن / افزایش آزادی و عمل	نیروی کار / الگوپذیری از والدین / استقلال در جوانی / سوادآموزی محدود با اولویت پسران / آزادی بیشتر پسران
قواعد همسرگزینی و ازدواج	حق انتخاب جوانان / همسریابی نسبی توسط جوانان / همسرگزینی توسط والدین / اهمیت مشورت / کاهش نقش دلاله‌ها / درون و برون همسری / سن ازدواج نسبتاً بالا / تعدد ملاک‌های انتخاب همسر / ترجیح مراسم ساده / افزایش نسبی مهریه	درون همسری / ازدواج خویشاوندی / همسرگزینی توسط والدین / همسان‌همسری / سن ازدواج پایین / همسریابی دلاله‌ها / فشار اجتماعی / فقدان نسبی حق انتخاب جوانان / برگزاری مراسم‌های متعدد
نگرش به طلاق	افزایش تبعات روانی و اجتماعی / اغلب ناشی از تقسیم کار و توزیع قدرت / تضعیف سازگاری / نگرش کمتر سخت‌گیرانه / دارای قبیح اجتماعی / حقی مردانه و تا حدی زنانه	نگرش بسیار سخت‌گیرانه / قبیح اجتماعی بالا / تبعات روانی و اجتماعی بالا / اولویت سازش بر طلاق / حقی مردانه و تا حدی زنانه / انگ و برچسب اجتماعی
اوقات فراغت اعضای خانواده	نسبتاً مبتنی بر سن و جنس / فراغت نسبی خانگی زنان / تنوع فراغت زنان / امکان فراغت بیرونی مردان / افزایش فراغت والدین / تفاوت و تنوع فراغت فرزندان / افزایش فراغت انفرادی پسران / ضرورت صله رحم	مبتنی بر سن و جنس / فراغت خانگی زنان / امکان فراغت بیرونی مردان / فراغت بیشتر کودکان / غلبه فراغت جمعی / ضرورت صله رحم

در گام بعد، جدول مربوط به مقوله‌بندی خانواده سنتی استخراج شد:

جدول ۵: مقوله‌بندی ابعاد خانواده سنتی پیش و پس از تغییرات

مقوله	مجموعه عناصر مقوله
گذشته	
اصالت جمع	خانواده گسترده / واحدی اجتماعی اقتصادی / تولیدکننده و مصرف‌کننده / خویشاوندمحوری / تولید نسل / جامعه‌پذیری / حمایت‌گری / کاربایی / هویت‌دهی / تنظیم روابط جنسی / کنترل اجتماعی / بُعد خانواده بالا (عدم کنترل باروری) / شباهت‌سازی نسل‌ها / الگوپذیری پسر از پدر و دختر از مادر / درون‌همسری / ازدواج خویشاوندی / همسان‌همسری / فشار اجتماعی در ازدواج / برگزاری مراسم‌های متعدد برای ازدواج / قبح اجتماعی بالا برای طلاق / تبعات روانی و اجتماعی بالا برای طلاق / طلاق انگ و برچسب اجتماعی / غلبه اوقات فراغت جمعی / ضرورت صلح رحم
پدرسالاری و بی‌عدالتی	تداوم نابرابری‌های جنسیتی / تقسیم کار مبتنی بر سن و جنس / مردانه‌بودن بیرون خانه / زنانه‌بودن درون خانه / تربیت فرزندان وظیفه‌ای زنانه / ثابت بودن تکالیف و انتظارات / تصمیم‌گیری توسط پدر / قدرت یک‌طرفه / قدرت پنهان زن / افزایش قدرت پسران / مردان عقلانی، شاعل، نان‌آور، دارای قدرت بدنی، متصدی سیاست / ترجیح جنسی پسر / زنان حضور درون خانه، موظف به بچه‌داری، احساساتی، غیرعقلانی / فرزندان به‌مثابه نیروی کار / سوادآموزی محدود با اولویت پسران / آزادی بیشتر پسران / همسرگزینی توسط والدین / همسریابی دلاله‌ها / فقدان نسبی حق انتخاب جوانان / نگرش بسیار سخت‌گیرانه به طلاق / طلاق حقی مردانه و تا حدی زنانه / اوقات فراغت مبتنی بر سن و جنس / اوقات فراغت خانگی زنان / امکان فراغت بیرونی مردان
امروزه	
پراکندگی و تنش بین اصالت جمع و فرد (اصالت ناقص جمع و فرد)	خانواده هسته‌ای / مصرف‌کننده / روابط خویشاوندی کمتر / واحدی اجتماعی / تولید نسل / سهم محدود در جامعه‌پذیری / کمتر شدن حمایت‌گری / تنظیم روابط جنسی / عدم شباهت‌سازی نسل‌ها / کنترل باروری / سهم کمتر فرزندان در فعالیت‌ها / فرزندان قادر به تحرک اجتماعی / عدم الگوپذیری کامل فرزندان از والدین / سوادآموزی و تحصیل فرزندان / وابستگی نسبی فرزندان به والدین / نیروی کار نبودن فرزندان / افزایش آزادی و عمل فرزندان / حق انتخاب جوانان در ازدواج / همسریابی نسبی توسط جوانان / همسرگزینی توسط والدین / اهمیت مشورت در ازدواج / کاهش همسریابی دلاله‌ها / درون و برون‌همسری / سن ازدواج نسبتاً بالا / تعدد ملاک‌های انتخاب همسر / ترجیح مراسم ساده / افزایش نسبی مهریه / افزایش تبعات روانی و اجتماعی طلاق / تضعیف اهمیت سازگاری زن و مرد / نگرش کمتر سخت‌گیرانه به طلاق / طلاق دارای قبح اجتماعی / تنوع فراغت زنان / افزایش فراغت والدین / تفاوت و تنوع فراغت فرزندان / ضرورت صلح رحم

مجموعه عناصر مقوله	مقوله
تداوم‌دهنده بخشی از نابرابری‌های جنسیتی / مردانه بودن بیرون خانه / زنانه بودن درون خانه / امکان محدود اشتغال زنان و دختران / تربیت فرزندان وظیفه مشترک والدین / تصمیم‌سازی مشارکتی نسبی / وظایف نسبتاً متناسب با تکالیف و حقوق / مرکزیت‌زدایی از قدرت پدر / افزایش نسبی قدرت فرزندان / مردان عقلانی، شاغل، نان‌آور، سهیم در وظایف داخل خانه، کم شدن باور به قدرت‌مندی بدنی‌شان، متصدی سیاست / ترجیح جنسی اندک برای پسر / زنان حضور نسبی در خانه، موظف به بچه‌داری، امکان نسبی حضورشان در بیرون خانه، بیشتر احساساتی، کمتر عقلانی / افزایش طلاق ناشی از تقسیم کار و توزیع قدرت / طلاق حقی مردانه و تا حدی زنانه / اوقات فراغت نسبتاً مبتنی بر سن و جنس / فراغت نسبی خانگی زنان / امکان فراغت بیرونی مردان / افزایش فراغت انفرادی پسران	پدرسالاری ناقص

۸۱

ز) تفسیر نظری آمارها: از نظر گیدنز یکی از انواع فرعی پژوهش اسنادی عبارت از تحلیل مجدد مجموعه داده‌ها و نتایج پژوهش‌های گزارش شده است. سازمان‌های دولتی یا پژوهشگاه‌ها به‌طور منظم، آمارهایی درباره پدیده‌های اجتماعی مانند جمعیت، جنایت، ازدواج، طلاق و بیکاری منتشر می‌کنند که در سایر منابع پژوهشی بازتاب می‌یابند. (گیدنز، ۱۳۸۲: ۷۳۴) از نظر بیبی، باید تحلیل مجدد داده‌های موجود از دو مشخصه استدلال منطقی و تکرار برخوردار باشند. پژوهشگر می‌تواند داده‌های برگرفته از این‌گونه آمارها را استفاده کرده یا مجدداً تحلیل کند؛ مشروط بر اینکه بر استنتاج‌های نظری قوی و واقعیت‌های تجربی استوار باشند. (بیبی، ۱۳۸۸: ۶۷۱-۶۷۰)

در بررسی تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی، یکی از ابعاد تغییرات در سطح کلان (ساختاری)، غلبه خانواده هسته‌ای و کاهش باروری بود. نخست، آمار زیر از مرکز آمار ایران استخراج و تحلیل شد:

جدول ۶: تغییر بعد خانواده طی چهار دهه

سال	بُعد خانواده
۱۳۵۵	۵
۱۳۶۵	۱/۵
۱۳۷۵	۸/۴
۱۳۸۵	۴
۱۳۹۰	۵/۳

افول اقتصاد خانوادگی در نتیجه صنعتی‌شدن، شهرنشینی و رشد ارزش‌های فردگرایانه، احتمال شکل‌گیری خانواده‌های گسترده را کاهش داده است. امروزه، می‌توان طیفی از انواع خانواده بین گسترده و هسته‌ای مانند خانواده زن و شوهری، خانواده زن و شوهری با ملحقات، خانواده پدری توسعه‌یافته یا خانواده زن و شوهری مهاجر را شناسایی کرد. از سال ۱۳۵۵ تاکنون، کاهش جمعیت جوانان روستایی و افزایش سالمندان، مهاجرت بیشتر از روستا به شهر را در پی داشته زیرا نیروی کار در روستا کاهش یافته است. از سال ۱۳۷۰، کاهش بُعد خانواده روستایی سرعت بیشتری گرفته است. سیاست‌های دولت، به‌ویژه پس از انقلاب، در راستای کنترل و تنظیم جمعیت (کنترل باروری) یکی از دلایل رواج خانواده‌های هسته‌ای بوده است. همچنین در گذشته، هزینه‌های زندگی پایین بود و مسائل اجتماعی ناشی از افزایش جمعیت، از جمله مسکن و آپارتمان‌نشینی، مطرح نبود اما امروزه، افزایش هزینه‌های زندگی و کاسته شدن از متراژ مسکن در تصمیم خانواده‌ها برای فرزندآوری کمتر نقش دارد. افزایش تحصیلات زن و شوهر نیز یکی از عوامل مهم در تصمیم برای کنترل مولید است. برخی از پژوهشگران خانواده محدود شدن تعداد فرزندان را ناشی از رواج ارزش‌های لیبرالیسم غربی همچون «فرزند کمتر زندگی بهتر» می‌دانند زیرا براساس منفعت‌طلبی فردی برآمده از ارزش‌های مدرنیته، فرزندآوری بیشتر چیزی جز هزینه‌آوری تلقی نمی‌شود. نوع نگرش متفاوت به فرزندان در شهر و روستا نیز بر تصمیم به فرزندآوری مؤثر است؛ والدین روستایی بیشتر بر منافع اقتصادی و عملی فرزندان و والدین شهری بر جنبه‌های احساسی و روان‌شناختی فرزندان تأکید دارند. با کوچک شدن ابعاد خانواده، پس از مدتی میانگین و توزیع سنی جمعیت به‌سوی افراد میانسال حرکت خواهد کرد و با افزایش سن ازدواج و عواملی همچون ناباروری‌های ناشی از افزایش سن، زمینه برای تثبیت هرم سنی مبتنی بر میانسالی فراهم می‌شود. تحقق چنین وضعیتی در آینده، می‌تواند خانواده جامعه ایرانی را با چالش‌های جدی از جمله کاهش روابط عاطفی میان اعضای خانواده و کمبود نیروی کار جوان مواجه سازد.

۳.۶. پردازش، نگارش و گزارش پژوهش: در پژوهش‌های اسنادی، مطالعه و نگارش دو فرآیند در هم‌تنیده و رفت و برگشتی‌اند اما پردازش و نگارش نهایی مستلزم رعایت تکنیک‌هایی متمایز است که نتیجه آن، گزارش پژوهش را شکل می‌دهد:

الف) پردازش: ارزیابی مجدد و رعایت ادبیات پارادایمی. ارزیابی مطالب و گزینش آنها

اهمیت وافری دارد؛ گزارش نهایی صرفاً شامل کنار هم قرار دادن مطالب با ربط و بی‌ربط نیست. در مرحله پیشین، پژوهشگر تلاش کرده تا مرتبط‌ترین مطالب را انتخاب کند و در این مرحله نیز، او اقدام به پالایش و تنقیح موضوعات می‌کند. داشتن رویکرد نقادانه در واریسی مطالب به پژوهشگر کمک خواهد کرد. نقد به دو شیوه مثبت و منفی ارائه می‌شود؛ نقد مثبت یعنی رویکرد همدلانه با یک نقطه‌نظر و نقد منفی به معنای آشکار کردن سازه‌های مفهومی، استدلال‌ها و صورت‌بندی‌های سست است. بازخوانی مجدد مطالب و تجدید نظر در عنوان‌بندی‌ها یا کدگذاری‌ها و مقوله‌بندی‌ها در این مرحله انجام می‌شود. پژوهشگر باید به دنبال الگویابی از بین مطالب باشد. همچنین، در جمع‌بندی و نگارش نهایی پژوهشگر به سؤالات پژوهش مراجعه کرده تا قوت اقناع‌کنندگی پاسخ‌های خود را مورد ارزیابی انتقادی قرار دهد تا مشخص شود تا چه اندازه توانسته اهداف پژوهش را محقق سازد. «اشباع مطالعاتی» زمانی حاصل می‌شود که سؤالات و اهداف اصلی پژوهش به‌طور قانع‌کننده‌ای پاسخ داده شده باشند. باید بازنویسی یک پژوهش با ادبیات نظری و سنت پارادایمی پژوهشگر همخوانی داشته باشد. چنانچه پژوهشگر در چارچوب نظری از یک پارادایم یا نظریات مرتبط (به‌لحاظ پشتوانه‌های معرفت‌شناختی) استفاده کرده، باید اصطلاحات و مفاهیم برآمده از همان سنت پارادایمی یا نظریات در نگارش او رعایت شده باشند. بنابراین، یکسان‌بودگی ادبیات نگارش با شاکله نظری پژوهش حائز اهمیت است.

ب) نگارش: ایده‌های مستخرج در قالب هیئتی از جملات و پاراگراف‌های جدید به‌همراه نقطه‌نظرات پژوهشگر بازنویسی می‌شوند. ارتباط جملات باید از منطقی نظام‌مند تبعیت کند. ساختمان هر پاراگراف متشکل از صرفاً یک ایده اصلی (مرکزی) و در مواردی یک ایده کمکی است و سایر جملات توضیح‌دهنده ایده مرکزی هستند. یک پاراگراف ممکن است به شیوه «استقرایی»<sup>۱</sup> یا «قیاسی»<sup>۲</sup> نوشته شود. در حالت اول، ابتدا جملات توضیحی آورده می‌شوند تا در انتها، به ایده مرکزی برسیم. در حالت دوم، برعکس شیوه اول عمل می‌شود. از آنجا که واژگان کلیدی راهنمای تحقیق هستند، از آنها در عنوان‌بندی و فصل‌بندی استفاده می‌شود. ساختار بخش‌ها و فصل‌ها باید مخاطب پژوهش را از سیر مباحث آگاه نماید. فرآیند پژوهش در بخش «ملاحظات روش‌شناختی» به‌طور

1. Bottom Up  
2. Top Down

قانع‌کننده‌ای تشریح می‌شود. با توجه به اینکه روش اسنادی از مفاهیم و واژگان برای توضیح مطالب استفاده می‌کند، تشریح گام‌ها و سیر پژوهش از ابتدا تا نائل آمدن به نتایج، اهمیت مضاعفی دارد.

ج) گزارش و خاتمه: جمع‌بندی و ارائه نقطه‌نظر. نتیجه هر پژوهش اسنادی به یک «نقطه‌نظر» منتهی می‌شود. این نقطه‌نظر بنا به تعدد منابع مورد بررسی و قدرت تحلیلی پژوهش، ممکن است به شکل‌گیری نوعی «نظریه» منتج گردد (نک: بی، ۱۳۸۸: ۶۸۷) اما عمدتاً به «گمانه‌زنی نظری» دست می‌یابد. از نظر وبر دو معیار مهم در تبیین‌های تفسیری عبارت‌اند از: اول، «بسنده‌گی معنایی» یعنی روایتی معقول، باورپذیر، قابل اعتماد؛ دوم، «بسنده‌گی علی» یعنی شناسایی پیش‌شرط‌ها، دلایل، ویژگی‌های تعیین‌کننده و پیامدهای متنوع. (نک: بنتون و کرایب، ۱۳۸۶: ۱۵۸-۱۵۷) پژوهشی به نظریه دست می‌یابد که چشم‌اندازهای نظری گوناگون را یافته، طبقه‌بندی کرده و آنها را مورد نقد و ارزیابی قرار داده باشد. در بررسی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی، سه نقطه‌نظر (سناریو) درباره خانواده ایرانی استخراج شد که برداشت سوم با گمانه‌زنی پژوهش یکسان است:

۸۴

#### جدول ۷: برداشت‌های سه‌گانه از تغییرات خانواده ایرانی

<p>آنها وضعیت خانواده ایرانی را تماماً بحرانی ارزیابی می‌کنند؛ به‌گونه‌ای که این نهاد از مرحله بهنجار و طبیعی خارج شده، دچار ضعف و تنش شده و در نهایت به بحران رسیده است. از نظر آنها، در هم تنیده شدن مسائل خانواده با برخی از مسائل اجتماعی خارج از خانواده از جمله بزهکاری، اعتیاد و روابط جنسی نامشروع به پیچیدگی وضعیت بحرانی خانواده افزوده است. آنها معتقدند بحران خانواده ایرانی به وضعیتی رسیده که شتاب در اقدام جمعی برای حل آن ضروری است. یکی از راهکارهای آنها ضرورت اتخاذ الگویی مطلوب از خانواده است.</p>	<p><b>برداشت اول</b></p>
<p>آنها معتقدند فرآیند صنعتی‌شدن و مدرن‌شدن جامعه ایران، تداوم خانواده را با مشکل مواجه نکرده و حداقل تا آینده‌ای نزدیک نیز مواجه نخواهد کرد زیرا نفوذ و رسوخ ارزش‌های دینی در مردم زمینه‌گسترش ارزش‌های متضاد با تداوم حیات خانواده را از بین برده است. البته از نظر آنها، در درازمدت، مسئله نفوذ فرهنگی (غرب) و چگونگی مقابله با آن، نقش تعیین‌کننده‌ای در تداوم وضعیت خانواده خواهد داشت. بنابراین، اگر چه خانواده ایرانی دست‌خوش تحولاتی از جمله تغییر نقش‌های جنسیتی و مسائل طلاق و ازدواج شده است اما چنین نشانه‌هایی دال بر بحران نیست زیرا اساساً تغییرات خانواده نمی‌تواند از تغییرات جامعه جدا باشد. پس، تغییرات را نباید تماماً بدبینانه و بحرانی ارزیابی کرد. همچنین، نباید غافل بود که امروزه، خانواده‌های مبتنی بر اقتدار دموکراتیک و متوازن در نقش‌های جنسیتی در حال افزایش‌اند.</p>	<p><b>برداشت دوم</b></p>



<p>آنها بر این باورند که نمی‌توان درباره برخی از روندهای کنونی خانواده ایرانی خوش‌بین بود. به‌عنوان مثال، مسائل مرتبط با ازدواج و طلاق نیازمند راهکارهای فوری و پیشگیرانه است. از نظر آنها، برای کاستن یا رفع مسائل خانواده باید با رویکردی آسیب‌شناسانه تصمیماتی کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت اتخاذ کرد. تدوین الگوی مطلوب از خانواده یکی از راه‌حل‌های مهم تلقی می‌شود. البته در میان این دسته از پژوهشگران، اختلافات پارادایمی و نظری وجود دارد. به‌عنوان مثال، عده‌ای از آنها یکی از موانع تحقق نظام مطلوب خانواده را حرکت‌هایی از سوی طرفداران حقوق زنان در جهت تمایزهای جنسیتی در زمینه حقوق، نقش‌ها و مسئولیت‌ها می‌دانند. در مقابل، برخی دیگر چنین پویای‌های زنانه‌ای را یک فرصت ارزیابی می‌کنند.</p>	<p><b>برداشت سوم</b></p>
--	--------------------------

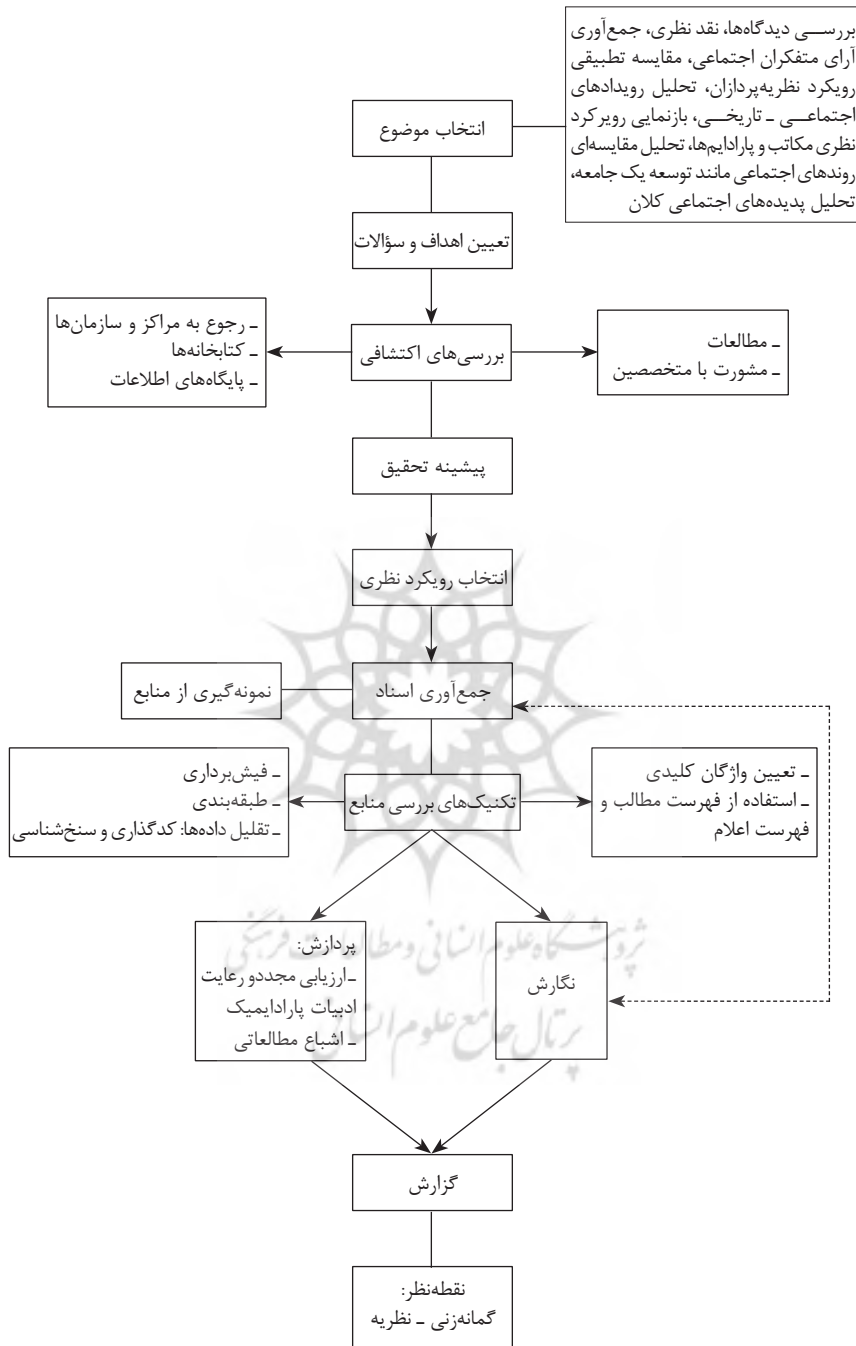
عوامل و دلایل تغییرات خانواده ایرانی عبارت‌اند از:

**جدول ۸: عوامل تغییرات در خانواده ایرانی**

<p>روحیه فردگرایی، خودمحموری، خودخواهی، طرز تفکر سودگرایانه ناشی از عقلانیت ابزاری، نظم‌پذیری، آزادی عمل و بیان، برابری زن و مرد، استقلال فکری، انتخاب شخصی، لذت‌گرایی، آمادگی ذهنی برای پذیرش تغییر، آینده‌نگری، وقت‌شناسی، برنامه‌ریزی شخصی، هدف‌مندی، احترام به حقوق دیگران، اعتقاد به علم و تکنولوژی، قانون‌پذیری، پذیرش اجتماعی شدن، اعتقاد به پلورالیسم فکری و فرهنگی، انتقادپذیری، بینش انتقادی، مسئولیت‌پذیری، توجه به رفاه و آسایش، خوش‌بینی، روحیه مشارکت، ملی‌گرایی، علاقه‌مندی به کار و فعالیت، مشارکت هنری و فرهنگی و سیاسی، علاقه به مطالعه، مصرف‌کنندگی، میل به پیشرفت، تفکر درباره سرنوشت خود، برتری‌طلبی، میل به تحرک اجتماعی، علاقه به نوآوری و خلاقیت، اعتمادپذیری و داشتن آرزو، پذیرش هویت‌های متنوع، خطرپذیری</p>	<p><b>عوامل خرد</b></p>
<p>استقرار صنایع و کارخانه‌ها، ورود تکنولوژی‌های زیرساختی، تغییرات در بافت و نمای شهری، رونق گرفتن شهرها، گرایش به شهرنشینی، مهاجرت از روستا به شهر یا از شهرهای پیرامونی به مراکز شهرها، تقویت بنیه نظامی حکومت (ارتش)، استبداد سیاسی، تغییرات حقوقی و قانونی، تغییر در ساختار شغلی، سرمایه‌داری و نظام اقتصادی پولی، استقرار نظام آموزشی مدرن (اهمیت دارالفنون و بازگشت تحصیلکرده‌ها از غرب)، گسترش راه‌های ارتباطی و مواصلاتی، ورود وسایل حمل و نقل جدید، تأسیس سینما، اصلاحات سیاسی و تغییرات الگوی دولت و کابینه، تحولات سیاسی دوران مشروطه، استقرار امکانات و تسهیلات در شهرها، کابل‌کشی و برق‌رسانی به شهرها، بهبود نسبی امنیت (به‌ویژه در آغاز دوره پهلوی اول)، استقرار نهادهای بهداشت و سلامت (درمانگاه‌ها)، تحولات کشاورزی، افزایش بازرگانی و تجارت، پیدایش طبقه متوسط شهری، شکل‌گیری شرکت‌های بانک‌داری، اصلاحات اداری و بوروکراسی شهری، تکنوکراسی، گسترش روابط خارجی، ورود مستشاران غربی، انقلاب سفید (به‌ویژه اصلاحات ارضی)، سپاه دانش</p>	<p><b>عوامل کلان</b></p>

د) **ملاحظات** درباره اعتبار: یکی از راهبردهای تقویت اعتبار در روش اسنادی، سه سوپیه‌سازی<sup>۱</sup> است. اعتبار در گرو استفاده از منابع معتبر (به‌ویژه دست اول)، ایجاد تنوع در منابع، بررسی منابع متعدد، کیفیت خواندن و انجام پژوهش، مشورت با متخصصان و رعایت موازین اخلاقی است.

1. Triangulation



نمودار ۱: خلاصه فرآیند و مراحل روش پژوهش اسنادی

## نتیجه و جمع‌بندی

این مقاله، براساس پایش و شناسایی نیاز علمی برخی از دانشجویان و پژوهشگران علوم اجتماعی به اجرای پژوهش‌های اسنادی نظام‌مند بر پایه اصول معرفت‌شناختی و روش‌شناختی مستحکم، پیشنهاد روش پژوهش اسنادی، به‌عنوان یک روش مستقل و همچنین، یک تکنیک برای روش‌شناسی‌های متناظر، را مطرح کرد. این پیشنهاد با مثالی درباره تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی ارائه شد. در مجموع، مهم‌ترین نتایج، ارزیابی‌ها و دستاوردهای روش‌شناختی مقاله عبارت‌اند از:

۱. پژوهش‌های علوم اجتماعی، به‌ویژه مطالعات با برد کلان و متوسط که با سازه‌های مفهومی و نظری سر و کار دارند، نیازمند راهبردی روش‌شناختی برای تأمین کیفیت و عینیت‌اند. روش اسنادی می‌تواند به‌طور منسجم چنین پژوهش‌هایی را به‌لحاظ روش‌شناختی راهبری کند. به‌لحاظ معرفت‌شناختی، روش اسنادی ریشه در سنت پارادایم تفسیری دارد. مفاهیم و نظریات درباره پدیده‌های اجتماعی در اسناد و متون بازتاب می‌یابند.

۲. روش تاریخی، مطالعه موردی، مردم‌نگاری و روش‌شناسی مردم‌نگارانه در استفاده از تکنیک مکمل اسنادی با یکدیگر و با روش اسنادی اشتراک دارند. البته روش اسنادی می‌تواند به‌طور مستقل اجرا شود. علاقه‌های نظری و موضوعی روش‌های مذکور با روش اسنادی متفاوت است. همچنین، پژوهشگر اسنادی به‌منزله ابزار پژوهش تلقی نشده و به مشارکت و تعامل در میدان پژوهش با داده‌ها نمی‌پردازد. روش تاریخی نیز، علی‌رغم برخی همپوشانی‌ها با روش اسنادی، به‌لحاظ داشتن نگرشی ترکیبی، علاقه به مدل‌سازی علی و واحد پژوهش‌دارای برخی تفاوت‌هاست.

۳. روش اسنادی به‌عنوان روشی غیرمزاممتی می‌تواند در طراحی پیشینه پژوهشی و چارچوب نظری علوم اجتماعی مؤثر باشد زیرا مراحل اجرایی آن به‌طور نظام‌مند و معتبر طراحی شده‌اند. این روش می‌تواند از تکنیک‌های پژوهشی متعددی از جمله فراتحلیل‌های کیفی، تحلیل محتوا، تحلیل مجدد آمارها، تحلیل ثانویه، کدگذاری و طبقه‌بندی بهره بگیرد.

۴. مراحل اجرای روش اسنادی عبارت‌اند از: (۱) انتخاب موضوع، تعیین اهداف و سؤالات (۲) بررسی‌های اکتشافی و پیشینه پژوهش (۳) انتخاب رویکرد نظری (۴) جمع‌آوری منابع، نمونه‌گیری و تکنیک‌های بررسی منابع (تعیین واژگان کلیدی، استفاده از فهرست مطالب

و فهرست اعلام، فیش برداری الکترونیکی، مرور نظام‌مند، طبقه‌بندی و جداول مفهومی، فنون تقلیل داده‌ها، تفسیر نظری آمارها) ۵) پردازش (ارزیابی مجدد و رعایت ادبیات پارادایمی)، نگارش و گزارش (جمع‌بندی و ارائه نقطه‌نظر).

۵. روش اسنادی در نقد مکاتب و نظریه‌ها و همچنین، بسط مفاهیم و گزاره‌های اساسی نظریات قابل استفاده است. نباید روش اسنادی را روشی درجه - دوم تلقی کرد زیرا بسیاری از مناقشات پارادایمی و روشی، کشاکش میان نظریات و نقد مکاتب جامعه‌شناسی از طریق مطالعه‌ای منسجم حاصل می‌شود که نیازمند بررسی منابع و اسناد مربوطه است. بخشی از پیشرفت یا تحول و ارتقای هر علمی از جمله علوم اجتماعی، بر محور مباحث نظری و بینشی روش‌مند دائر است.

۶. در مثال تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی، نویسندگان تلاش کردند تا عمده‌ترین نکات روشی مرتبط را با رعایت حجم مقاله بیان کنند. در این خصوص، مهم‌ترین توضیحات روش‌شناختی زیر به‌مثابه راهنمایی عملی ارائه شد: چگونگی طراحی سؤالات، منطق و شیوه گردآوری داده‌ها، دسته‌بندی نظری پیشینه پژوهشی، تعیین واژگان کلیدی، نحوه طبقه‌بندی و جدول‌بندی، اجرای فنون تقلیل داده‌ها براساس گام‌های سه‌گانه در کدگذاری کیفی، چگونگی مواجهه انتقادی و تفسیری با آمارهای موجود در جهت تحلیل مجدد آمارها براساس محورها و مضامین پژوهش، چگونگی جمع‌بندی و ارائه نقطه‌نظر از وضعیت کنونی خانواده ایرانی پس از فرآیند مدرن شدن.

## منابع

۱. ابوالحسن تنهایی، حسین و عالیہ شکرپیگی. (۱۳۸۷). جهانی‌شدن، تجددگرایی و خانواده در ایران. فصلنامه جامعه‌شناسی. شماره ۱۱.
۲. احمدی، وکیل. (۱۳۹۰). بررسی تحولات خانواده در طی فرایند گذار جمعیتی با تأکید بر کشور ایران. پایان‌نامه دکتری رشته جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه. دانشگاه اصفهان.
۳. آزاد ارمکی، تقی؛ مهنار زند و طاهره خزاعی. (۱۳۸۲). روند تغییرات فرهنگی اجتماعی خانواده تهرانی طی سه نسل. فصل‌نامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س). شماره ۴۴ و ۴۵.
۴. آزاد ارمکی، تقی و علی شکوری. (۱۳۸۱). مدرنیته و خانواده تهرانی. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان. شماره ۳۰ و ۳۱.
۵. بی، ارل. (۱۳۸۸). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. جلد ۲. رضا فاضل. تهران: سمت.
۶. بلیکی، نورمن. (۱۳۹۲). استراتژی‌های پژوهش اجتماعی. هاشم آقابلیگ‌پوری. تهران: جامعه‌شناسان.
۷. بلیکی، نورمن. (۱۳۸۷). طراحی پژوهش‌های اجتماعی. حسن چاوشیان. تهران: نی.
۸. بنتون، تد و یان کرایب. (۱۳۸۶). فلسفه علوم اجتماعی: بنیادهای فلسفی تفکر اجتماعی. شهناز مسمی‌پرست و محمود متحد. تهران: آگه.
۹. بهمنی، الهه. (۱۳۷۹). روبرویی خانواده با مدرنیته با تأکید بر ابعاد حقوقی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۱۰. پارسانیا، حمید. (۱۳۹۲). نظریه و فرهنگ: روش‌شناسی بنیادین تکوین نظریه‌های علمی. راهبرد فرهنگ. شماره ۲۳.
۱۱. جلالی‌پور، محمدرضا. (۱۳۸۲). چشم‌انداز خانواده. بازتاب اندیشه. شماره ۴۴.
۱۲. جوکار، محبوبه. (۱۳۹۱). سیر تحول خانواده ایرانی در گذر تاریخ. فصلنامه طهورا. شماره ۱۲.
۱۳. خان‌علی‌زاده بنا، مریم. (۱۳۸۹). بررسی جامعه‌شناختی ساختار و شیوه‌های اعمال قدرت در خانواده با تأکید بر جنسیت. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته مطالعات زنان. دانشگاه تهران.
۱۴. دورکیم، امیل. (۱۳۸۵). قواعد روش جامعه‌شناسی. علی‌محمد کاردان. تهران: دانشگاه تهران.
۱۵. شال‌باف، عذرا. (۱۳۸۰). بررسی تأثیر تحصیلات زن بر توزیع قدرت در خانواده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۱۶. صادقی‌فسایی، سهیلا. (۱۳۸۹). خشونت خانگی و استراتژی‌های زنان در مواجهه با آن. بررسی مسائل اجتماعی ایران. شماره ۱.
۱۷. عرفان‌منش، ایمان. (۱۳۹۲). بازنمایی الگوهای خانواده و مناقشات گفتمانی آنها در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۱۸. فاضلی، نعمت‌اله و شیوا علی‌نقیان. (۱۳۹۱). گونه‌شناسی الگوهای در حال ظهور زندگی خانوادگی در شهر تهران. مجموعه مقاله‌های اعضای کارگروه زنان و فرهنگ شهری.

۱۹. فتاحی مفرح، مریم. (۱۳۷۹). بررسی وضعیت خشونت نسبت به زنان در خانواده‌های ایرانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۲۰. فروغیان، شهین. (۱۳۵۳). خانواده دوره قاجاریه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۲۱. فلک، محمدرضا. (۱۳۵۳). علل از هم گسیختگی خانواده در شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۲۲. فلیک، اووه. (۱۳۹۲). درآمدی بر تحقیق کیفی. هادی جلیلی. تهران: نی.
۲۳. قراگزلو، پونه. (۱۳۸۷). بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر وجود پدرسالاری و تقسیم قدرت در خانواده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مطالعات زنان. دانشگاه تهران.
۲۴. کوپر، هریس ام. (۱۳۸۵). پژوهش ترکیبی: راهنمای بررسی متون پژوهشی. محمدعلی حمید رفیعی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲۵. کیوی، ریمون و لوک وان کامپنهود. (۱۳۸۹). روش تحقیق در علوم اجتماعی. عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: توتیا.
۲۶. گینز، آنتونی. (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی. منوچهر صبوری. تهران: نی.
۲۷. لاجوردی، هاله. (۱۳۷۶). ساختار قدرت در خانواده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران.
۲۸. لولآور، منصوره. (۱۳۹۰). تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر ویژگی‌های جامعه مدرن بر تحول خانواده تهرانی طی سه دهه اخیر. پایان‌نامه دکتری رشته جامعه‌شناسی نظری فرهنگی. دانشگاه تهران.
۲۹. نوابی‌نژاد، شکوه. (۱۳۹۱). آسیب‌ها و الگوهای مطلوب خانواده. در: زن و خانواده. دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی. جلد ۲. تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان.
۳۰. نیک‌خواه قمصری، نرگس. (۱۳۸۹). تحول گفتمان جنسیت در ایران بعد از انقلاب. پایان‌نامه دکتری رشته جامعه‌شناسی سیاسی. دانشگاه تربیت مدرس.
۳۱. وبر، ماکس. (۱۳۹۰). روش‌شناسی علوم اجتماعی. حسن چاوشیان. تهران: مرکز.
۳۲. هومن، حیدرعلی. (۱۳۸۹). راهنمای عملی پژوهش کیفی. تهران: سمت.

33. Ahmed, J. U. (2010). Documentary Research Method: New Dimensions. *Indus Journal of Management & Social Sciences*. Volume 4. pp 1-14.
34. Bailey, K. D. (1994). *Methods of Social Research*. New York: The Free Press.
35. Brewer, J. D. (2000). *Ethnography*. Buckingham: Open University Press.
36. Bryman, A. (1988). *Quality and Quantity in Social Research*. London: Unwin Hyman.
37. Burgess, R. (1984). *In the Field*. London: Allen & Unwin.
38. Daymon, C. & I. Holloway. (2005). *Qualitative Research Methods in Public Relations and Marketing Communications*. London & U.S.: Routledge
39. Flick, U.; E. Von Kardorff. & I. Steinke. (2004). *A Companion to Qualitative Research*.

- Translated by Bryan Jenner. London: Sage.
40. Gold, R. (1997). The Ethnographic Method in Sociology. *Qualitative Inquiry*. 3 (4). pp 387-402.
41. Hall, G. M. (2003). *How to Write a Paper*. London: BMJ Publishing Group.
42. Hammersley, M. (1992). *What's Wrong with Ethnography?*. London: Longman.
43. Jary, D. & J. Jary. (1991). *Collins Dictionary of Sociology*. Glasgow: HarperCollins.
44. Lee, R. (2000). *Unobtrusive Methods in Social Research*. Buckingham: Open University Press
45. Lincoln, Y. & E. Guba. (1985). *Naturalistic Inquiry*. CA: Sage.
46. McCulloch, G. (2005). *Documentary Research in Education, History and the Social Sciences*. London and New York: Routledge Falmer.
47. Mogalakwe, M. (2006). The Use of Documentary Research Methods in Social Research. *African Sociological Review*. Volume 10. pp 221-230.
48. Neuman, W. L. (1997). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Allyn & Bacon.
49. Payne, G. & J. Payne. (2004). *Key Concepts in Social Research*. London: Sage.
50. Prior, L. (2003). *Using Documents in Social Research*. London: Sage.
51. Price, D. (1965). Networks of Scientific Papers. *Science*. Volume 149. pp 510-515.
52. Punch, K. F. (1998). *Introduction to Social Research: Quantitative and Qualitative Approaches*. London: Sage.
53. Scott, J. (1990). *A Matter of Record-documentary Sources in Social Research*. Cambridge: Polity.
54. Stewart, D. & M. Kamis. (1984). *Secondary Research: Information Sources and Methods*. CA: Sage
55. Tavakol, M. (1990). *Sociology of Knowledge: Theoretical Problems*. New Delhi: Sterling.
56. Tesch, R. (1990). *Qualitative Research: Analysis Types and Software Tools*. New York: Falmer.
57. www.amar.org.ir



پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی  
پرتال جامع علوم انسانی